

Kærlighed til fædrelandet

1700-tallets nationale selvforståelse

Af Ole Feldbæk

Det attende århundrede er i denne henseende som i flere henseender hos os vel ikke meget fornøjeligt, men såre lærerigt. (Grundtvig: Skolen for Livet, 1838)

I 1757 vendte den 26-årige teologiske kandidat Tyge Rothe hjem fra en flerårig uddannelsesrejse, der havde været bekostet af kongen på anbefaling af A. G. Moltke og J. H. E. Bernstorff. Rejsen havde ført ham gennem Tyskland, Frankrig og Schweiz. Og med sig hjem bragte han sin mageløse opdagelse: Kærlighed til fædrelandet¹. Han var ikke rejst uden bagage, og det miljø, han vendte hjem til, var ingenlunde uforberedt. Men med den bog, der blev frugten af rejsen, og som han udsendte i 1759: *Tanker om Kærlighed til Fædrelandet*, har Tyge Rothe fortjenesten af at have introduceret den nationale selvforståelse for en bredere kreds og skabt grundlaget for videreudviklingen af dette kompleks af tanker og følelser.

I 1800-tallets og 1900-tallets danske kulturelle og politiske historie er nationalfølelsen og nationalismen centrale begreber. Deres baggrund i 1700-tallets nationale selvforståelse og dets kernebegreb: Kærlighed til fædrelandet, har imidlertid kun i ringe grad optaget historikerne. Men har man først en gang fået øje på Kærlighed til fædrelandet, springer den bogstaveligt talt frem overalt: i lovgivningen, i litteraturen, på teatret, i breve, i skolen og i kunsten.

Denne præsentation af begrebet og dets tidligste udvikling er baseret på et materiale, som i sigens natur er socialt og kulturelt ensi-

digt, og som ydermere kun er delvist udnyttet. Den tidsmæssige afgrænsning er 1700-tallet. Grænsen tilbage i tid er relativt uproblematisk, idet Kærlighed til fædrelandet først optræder som et begreb for en bredere kreds ved 1700-tallets begyndelse. Derimod er grænsen fremad i tid mere problematisk. Det har vist sig hensigtsmæssigt at begrænse undersøgelsen til den lange fredsperiode, og at afstå fra at følge den nationale selvforståelse i en periode, hvor landet var i krig. Det betyder på den anden side, at den nationale selvforståelse og nationalfølelsens stærke vækst gennem første halvdel af 1800-tallet fortsat kalder på sin historiker.

I. I begyndelsen var ordet

Fædrelandet som begreb – og et engagement i, hvad man opfattede som sit fædreland – opstod ikke i 1700-tallet. Både begrebet og engagementet har langt dybere rødder. Det havde udtrykkeligt været kærlighed til fædrelandet – *amor patriæ* – der havde inspireret Saxo til at skrive om danernes bedrifter; i hans vældige værk er det antikke begreb *patria* et nøglebegreb i hans appel for national enhed og for uafhængighed af Tyskland;² og det samme fædrelandsbegreb og det samme følelsesmæssige engagement genfinder vi i det

Ole Feldbæk, f. 1936, professor, dr.phil., Institut for økonomisk historie, Kbh. Univ.

1. Genealogisk og biografisk Arkiv, I, 1840, s. 32–71. Artiklen gengiver et foredrag holdt i december 1983 i Det kongelige danske Selskab for Fædrelandets Historie og i marts 1984 i Historisk Samfund.
2. Inge Skovgaard-Petersen: Saxo, *Historian of the Patria*. *Medieval Scandinavia*, II, 1969, s. 54–57. 'Fædreland' optræder ikke som reference overhovedet i O. Kalkar: *Ordbog til det ældre danske Sprog (1881–1918)*, og tidligste reference i *Ordbog over det danske Sprog* er til Niels Slanges Christian IV.s Historie (omkr. 1730).

pompøse latinske klagedigt fra 1329 om fædrelandets skæbne under fremmedvældet.

Under adelsvælden er det adelens standsbestemte fædrelandsbegreb, vi møder. Kolding-recessen fra 1558 præciserer adelens pligt til »at vove sin hals for sin herre og konge og fædrenerigets frelse og landsens fred«; Herluf Trolle begrundede adelens gyldne kæder med standens pligt til »at beskyrme med magt og al formue vort fædrene rige«; og Christian IV.s forbitrelse mod Holger Rosenkrantz skyldtes netop, at han som adelsmand og rigsråd havde svigtet, »den tid religionen, vor person og hans fædreland stod udi største fare«³. Arild Huitfeldt skrev nok *Danmarks Riges Krønike* »mit fædreland til ære og lov«, men grundlæggende var hans værk et aristokratisk kongespejl og en historisk legitimering af adelens og rigsrådets politiske magt⁴. Som begreb kunne fædrelandet dog også bruges i en bredere sammenhæng. I 1660 udstedte Frederik III et reskript om et lempeligt retsopgør over for dem, der havde »ladet sig bruge mod deres fædreland«, og 25 år før kunne en præst udtrykke sin glæde over, at fædrelandet havde formået at fastholde den rene lutherske lære over for fremmede vildfarelser⁵. Men da borgerne i Viborg på samme tid beskrev krigens ødelæggelser, lagde de et andet indhold i begrebet: de klagede over ødelæggelserne i »vores kære fædreland Jylland«⁶.

Med enevælden måtte fædrelandsbegrebet nødvendigvis få et ændret indhold. Fædrelandet var nu ikke længere adelens fædrene rige, men den enevældige monarks arverige. En historieundervisning ved Københavns Universitet måtte nu have det klare politiske sigte over for udlandet at skildre »vore

kongers bedrifter«⁷. Og selv om fædrelandet ikke forsvandt, måtte det på den anden side afgive pladsen som den fornemste dyd til kongetroskaben. Laurids Thurah var således helt bevidst i sit valg af rækkefølge, da han i sit heltedigt om Hans Rostgaards bedrifter under svenskekrigene fremhævede, at han havde handlet, som danske mænd burde, »til landsens allernådigste regenters fornøjelse, og deres kære fædrelands frelse og bedste«⁸.

Men fædrelandet levede fortsat som begreb, og netop under den ældre enevælde blev det styrket, samtidig med at det indholdsmæssigt ændredes. Baggrunden herfor skal søges i de sprogpatriotiske akademier, der gennem første halvdel af 1600-tallet opstod i Tyskland, med det sigte at rense og udvikle modersmålet og demonstrere dets ligeværd med latin og fransk.

Peder Syv var blandt de første til at introducere disse bestræbelser i Danmark, og hans mål med *Nogle Betænkninger om det kimbriske Sprog* fra 1663 var udtrykkeligt »at berige modersmålet« og at »vide sit fædreland og dets sprog nogen ære«. I de følgende årtier fremkom de første sammenhængende videnskabelige undersøgelser over det danske sprog. Disse arbejder sigtede netop – som Birkerød-provsten Henrik Gerner udtrykte det i 1690 – »til fædrelandets ære, sprogets vækst og det gemene bedste«⁹; og det var for denne snævre sprogpatriotiske kreds med dens interesse for kæmpeviserne, Laurids Kok skrev den historiske vise, som efter at den var blevet genopdaget i 1810 skulle blive 1800-tallets fædrelandssang frem for nogen: »Danmark, dejligst vang og vænge«¹⁰.

Sprogpatriotismen og engagementet i fædrelandets fortid kunne ikke klage på enevæl-

-
3. Christian IV 22. april 1628 til rigsrådet. Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve. Udg. af C. F. Bricka og J. A. Fridericia, II, 1889–91, s. 148.
 4. Citeret efter Ellen Jørgensen: *Historieforskning og Historieskrivning i Danmark indtil år 1800*, 1931, s. 108.
 5. Citeret efter Politikens Danmarkshistorie, 8, 1964, s. 15, og Dansk Litteraturhistorie, 3, 1983, s. 26.
 6. Citeret efter Politikens Danmarkshistorie, 7, 1964, s. 282.
 7. Citeret efter Københavns Universitet 1479–1979, 3, 1980, s. 321–22.
 8. Citeret efter Dansk Litteraturhistorie, 3, 1983, s. 390.
 9. Dansk Litteraturhistorie, 3, 1983, s. 99–109.
 10. Carl Dumreicher og Ellen Olsen Madsen: *Danmark, dejligst vang og vænge. Om Dannevirkevisens digter Laurids Kok, dens komponist og dens historie*, 1956, s. 102–107.

dens velvilje. I 1677 blev Thomas Bartholin designeret til professor i statskundskab og i fædrelandets historie; og da Peder Syv i 1683 ansøgte Christian V om en stilling som *Philologus Regius Danicæ Lingvæ* – kongelig filolog udi det danske sprog – med rang og indkomster svarende hertil, blev hans andragende prompte imødekommet¹¹. Alligevel blev sprogpatrioternes indsats gennem de sidste årtier af 1600-tallet en bedrift, og ikke en sejr. De sprogvidenskabelige arbejder nåede ikke langt uden for de afgrænsede akademiske kredse, hvor de blev til; mæcenernes tal var ringe; og væsentligst af alt: der eksisterede endnu ikke et bredere, økonomisk bærekraftigt publikum. Det opstod først efter Store nordiske Krig, og andre kom til at høste, hvor den forrige generation havde sået.

Holberg blev derfor den, der formidlede tankerne fra Christian V.s tid – men hans formidling var selvstændig, og hans værkers bredde langt større. Selv angav Holberg målet med sit forfatterskab som fædrelandets ære, det danske sprogs oprejsning og statens og samfundets nytte. Med *Danmarks og Norges Beskrivelse* gav han sine landsmænd solid besked om den stat, de var borgere i, og om de riger, de var vokset op i og levede i. Med *Danmarks Riges Historie* legitimerede han enevælden og borgerstanden over for Arild Huitfeldts aristokratiske *Danmarks Riges Krønike*. Og i fortalen til det afsluttende bind af *Danmarks Riges Historie* lovede han sine læsere, at alt, hvad han havde tjent ved at bruge det danske sprog, »agter jeg ved en nyttig stiftelse til det danske sprogs videre forfremmelse at give publico tilbage igen«.

Fædrelandet og kærlighed til fædrelandet træffer man overalt i Holbergs righoldige produktion¹². Holberg tog begrebet til sig, præciserede det og formidlede det. Men som den uafhængige ånd, han var, endte han på

sine gamle dage med at *advare* mod begrebet¹³. Det gjorde han, fordi han så, at kærlighed til fædrelandet kunne udvikle sig til at blive en trussel mod holdninger, han satte højere, nemlig den kristne næstekærlighed, og den at foretrække »dyd og meritter« hvor de end fandtes. Han pegede advarende på, hvorledes den jødiske fædrelandskærlighed og den heroiske græske og romerske fædrelandskærlighed havde udviklet sig til umenneskelighed og fremmedforagt. Nok ville Holberg medgive, »at en medborger er mig nærmest«. Men »sådant bør ikke udstrækkes for vidt, så at min kærlighed til medborgere og trosforvante må befatte had og afsky til fremmede. Man må herudi som udi alting holde måde. Et er at være koldsindig mod fædrelandet; et andet er at synde af kærlighed til samme.« Kloge ord, unægtelig, der skulle blive gentaget, da kærlighed til fædrelandet mod 1700-tallets slutning netop begyndte at udvikle tendenser til et nationalt og kulturelt fremmedhad¹⁴.

Men hvad enten Holberg brød sig om det eller ej, så *var* han den åndelige fader til den kærlighed til fædrelandet, der i 1740'erne udviklede sig kraftigt i akademiske kredse i København. Det var således tanker om at fremme studiet af det dansk-norske fædrelands fortidsminder og historie, der lå bag Hans Grams oprettelse i 1742 af Videnskabernes Selskab; og selv om selskabets sigte blev bredere, var dets emneområde i de første år dog overvejende nationalt, nemlig fædrelandets historie, geografi og sprog¹⁵.

På længere sigt skulle det imidlertid blive betydningsfuldt, at kærlighed til fædrelandet ikke udelukkende blev et akademisk anliggende, at det ikke blot blev et spørgsmål om fornuft, men også om følelser. Det blev navnlig den unge historiker Jacob Langebek, der understregede *følelserne* bag kærligheden

11. Ellen Jørgensen: Historieforskning og Historieskrivning i Danmark indtil år 1800, 1931, s. 140; og Dansk biografisk Leksikon, 23, 1942, s. 238.

12. Holberg-Ordbog. Ordbog over Ludvig Holbergs sprog. Red. Aage Hansen, II, E-H, 1982, s. 808–9.

13. Christian Bruun: Ludvig Holbergs Epistler, II, 1868, s. 126–30. Epistel 119, fra 1748.

14. M. G. Birckner: Om Kærlighed til Fædrelandet, i M. G. Birckners efterladte Skrifter, udg. af Anders Sandøe Ørsted, 1800.

15. Asger Lomhold: Det kongelige danske Videnskabernes Selskab 1742–1942. Samlinger til Selskabets Historie, I, 1942.

til fædrelandet, i det pietistisk-farvede sprog, der var tidens. Langebeks kærlighed til fædrelandet, til dets ære og anseelse og til »det tungeomål, som Gud har forundt disse rigers indbyggere«, var dyb og ægte, og lyser ud af den ordbogsfortale, han i 1742 rettede til Christian VI¹⁶. Og det samme stærke følelsesmæssige engagement lå bag hans initiativ til oprettelsen i 1745 af Det kongelige danske Selskab til den nordiske Historie og Sprogs Forbedring – det selskab som ved en reorganisation i 1810 ændrede navn til, hvad det lige så godt straks fra starten kunne have kaldt sig: Det kongelige danske Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog¹⁷. Medlemmerne af det unge selskab var – understregede Langebek – »elskere af deres fædreland«; de ville arbejde »til fædrelandets ære og den almindelige nytte«; og med *Danske Magazin* henvendte de sig udtrykkeligt til »alle gode danske og retskafne patrioter«. Og læserne kunne umuligt være i tvivl om det kulturpolitiske sigte, når Langebek indledte *Danske Magazines* første bind med at understrege: »Det er rosværdigt, at det danske folk dog engang begynder at elske sig selv, og få smag på sit eget«.

Danske Magazin blev i disse første år en succes. Det blev det, fordi det imødekom et behov for et engagement i fædrelandets historie: fordi dets læsere virkelig ønskede – som Langebek formulerede det – at »se ind i hjertet af vor historie«. Det var derfor ikke blot med berettiget stolthed, men også med en meget bevidst brug af futurum, at Langebek i 1750 lod selskabet fejre sin kongelige protektors fødselsdag med en medalje, der var prydet med Frederik V.s brystbillede, og som bar den triumferende indskrift: Kærlighed til fædrelandet vil sejre – *Vincet Amor Patriæ*¹⁸.

II. Frederik den Femtes fædreland

Det miljø, Tyge Rothe vendte hjem til, var nationalt vakt. Hans bror, den historiske forfatter Caspar Rothe, havde i 1753 udsendt tobindsværket *Brave danske Mænds og Kvinders berømmelige Eftermæle*; og det var i Caspar Røthes og Niels Krog Bredals lejlighed, det første dansksprogede syngespil – det nationalheroiske *Gram og Signe* – blev opført i februar 1757, med emne fra Saxo, og udtrykkeligt viet »fædrenesprogets ære«¹⁹. *Gram og Signe* fik en entusiastisk modtagelse, som kun kunne bestyrke Tyge Rothe i at færdiggøre den bog, han arbejdede på, og som med censurs *imprimatur* udkom i 1759 under titlen *Tanker om Kærlighed til Fædrelandet*.

Med sin bog henvendte Tyge Rothe sig udtrykkeligt til »det danske og norske folk«; den var skrevet »for hver, der taler samme sprog som mig, for hver, der står i samme borgerlige selskab«; og han lagde ikke skjul på, at »hjertet og forstanden har haft lige del i dette arbejde«.

Tyge Rothe ville tre ting med sin bog. Han ville definere begrebet fædreland. Han ville vise, at kærlighed til fædrelandet var – eller kunne blive – udbredt i hele samfundet. Og han ville formulere et nationalt kulturprogram for Frederik V, »den kronede patriot«.

Definitionen af begrebet fædreland var hos Tyge Rothe helt klar: »det folk, blandt hvilke mennesket lever som borger, det er hans fædreland«. Og for at det ikke skulle misforstås, uddybede han det yderligere: »Fædrelandet betyder menneskene, og ikke jorden, der bærer dem. Fædrelandet betyder menneskene, med hvilke vi som borgere er forenede, og ikke dem, blandt hvilke vi først så dagens lys. Bruges ordet i anden mening, da kunne vi ikke gøre en hellig og fornuftig pligt af kærlighed til fædrelandet«.

16. H. F. Rørdam: Breve fra Jacob Langebek, 1895, s. 4–7.

17. Bjørn Kornerup: Det kongelige danske Selskab for Fædrelandets Historie 1745–1945. En Oversigt. 1945.

18. Edvard Holm: Om det Syn på Kongemagt, Folk og borgerlig Frihed, der udviklede sig i den dansk-norske Stat i Midten af 18. Aarhundrede (1746–1770), 1883, s. 83.

19. Dansk Litteraturhistorie, 4, 1983, s. 125.

Få læsere kunne derfor være i tvivl om, at der fandtes et alternativt fædrelandsbegreb baseret på fødested, som Tyge Rothe her argumenterede imod²⁰. Men han afviste dette alternative fædrelandsbegreb. Nok respekterede han de følelser, der gjorde, at schweizeren kun kunne føle sig hjemme »blandt den uforgængelige is og sne«, eller »hvis grønlænderne forgik af længsel midt iblandt Københavns overflødigheder og forlystelser, hvis de higede efter et land, hvor tran og tørre fisk havde været deres føde, og et sælskind al deres pragt«. Men fædrelandet *var*, konkluderede han, »det land, i hvilket vi lever som borgere«.

Efter Tyge Rotheres mening *var* kærlighed til fædrelandet allerede udbredt blandt samfundets borgere, og den var baseret på den dyd, nytte og sociale egeninteresse, der grundlæggende forbandt fyrste og folk. Men fandtes den også blandt »den ringe almue«? Det gjorde den, efter Tyge Rotheres opfattelse. Inspireret af Montesquieu hævdede han, at ikke blot *fandtes* kærligheden til fædrelandet hos folket – det uspolerede og ufordærvede: den fandtes også i langt renere og stærkere form. Blev blot bonden og håndværkeren oplyst, ville de også erkende, at fornuften, religionen og egeninteressen bød dem at elske deres fædreland, og straks ville antallet af »oplyste og gode borgere« vokse.

Det nationale kulturprogram, Tyge Rothe argumenterede for i sin bog, var ikke blot bemærkelsesværdigt ved dets bredde, men også ved, at det i sine hovedpunkter skulle blive realiseret på mindre end tyve år. Listen var lang. De lærde skoler skulle opgive det golde terperi, og i stedet lære eleverne at tjene fædrelandet. Præsterne skulle fra prædikestolene forkynde kærligheden til fædrelandet som Guds bud, og de skulle helligholde fædrelandets mærkedage. Videnskab og kunst, der blev opretholdt af staten, skulle også tjene

staten. Nyttige videnskaber skulle fremmes gennem patriotiske selskaber og præmieuddelinger. Historikerne skulle skrive opbyggelige nationale heltehistorier. Og teatret skulle være »en skole for folket« og fremføre nationale arbejder i stil med *Gram og Signe* samt en genre, som Tyge Rothe kaldte borgerlige sørgespil, »der allermost skikker sig for et folk, hvilket mere beherskes af fornuften end af indbildningskraften«.

Fremtiden tilhørte Tyge Rothe og hans tanker. Men selv levede han under den censur, der – også – var en del af Frederik V.s milde regimente. Og der kan ikke herske tvivl om, at aktuelle hensyn til forholdene ved hoffet, i den politiske ledelse, i administrationen, i den kulturelt toneangivende overklasse og i hovedstadens statsstøttede erhvervsliv har bundet hans pen.

Da Tyge Rothe indleverede sit manuskript til censuren, ville en definition af fædreland ud fra et fødestedskriterium have været utænkelig. Monarkiets faktiske førsteminister, A. G. Moltke, og gehejmekonsejlets fire medlemmer var alle født i Tyskland. De civile og militære topposter var ligeledes overvejende besat med mænd, der var født uden for monarkiets grænser. Og når kongens undersætter på rejser i udlandet opsøgte kongens gesandter, var det tvivlsomt, om de dér ville møde mænd, der kunne – og ville – tale dansk. Det var formentlig grunden til, at Tyge Rothe ikke ville insistere på, at brugen af dansk var en forudsætning for at være patriot. Og det var formentlig ligeledes grunden til, at han så indgående og så ihærdigt forsvarede indkaldelsen af mange fremmede læremestre. På den anden side kunne den opmærksomme læser ikke undgå at få en fornemmelse af, at forfatteren personligt kunne have en anden opfattelse end den, han gav udtryk for. For selv om Tyge Rothe med forventning så hen til rejsningen af Salys rytter-

20. I 1757 havde Sorø-professoren Jens Schielderup Sneedorff udsendt bogen *Om den borgerlige Regering*. Heri kommer han kort (s. 379–83) ind på kærlighed til fædrelandet. Emnet er ikke hans hovedanliggende, men alligevel er han bemærkelsesværdigt uklar. Han synes dog at vende sig mod det kosmopolitiske fædrelandsbegreb og at hævde et fødestedskriterium. Jvfr. også K. F. Plesner: *Jens Schielderup Sneedorff. En litterærhistorisk Monografi*, 1930, s. 237–48. I *Den patriotiske Tilskuer* (1761–63) kommer Sneedorff kun undtagelsesvis ind på begrebet Kærlighed til fædrelandet (nr. 5, 35 og 135).

Forsøg
til
En moralsk og politisk
Catechismus
for
Bønder = Børn.

København 1766.

Findes til Kiebs hos C. Schønning,
boende i Bøstervig.

Imprimatur,
C. HORREBOW.

Et
Deres Excellence
H E R R
Johan Hartvig
Ernst
Frieherre af
Bernstorff,
Ridder af Elephanten,
Geheime-Raad i Geheime-Conseil,
Ober-Secretair i det Tydske
Cancellie &c. &c.

Hvad landbefolkningen i 1700-tallet modtog af nye sociale tanker gennem sognepræst og skolelærer, ved vi yderst lidt om. Vi ved dog, at en direkte socialisering ved hjælp af det skrevne og trykte ord først optræder et stykke ind i 1800-tallet. En undtagelse fra regelen er den Katechismus for Bønderbørn, som udkom i 1766. Den anonyme forfatter var skolemanden Jacob Baden (1735–1804), der var bror til forvalteren på Bernstorff gods, Torkel Baden (1734–1805), og som ærbødigt dedicerede sit arbejde til godssets ejer, J. H. E. Bernstorff. Det 51 siders skrift er opbygget som en samtale mellem en lærer og et fem-seks års barn, der bliver belært om sine pligter mod forældre, øvrighed og fædreland. Læreren spørger blandt andet: »Hvad forstår du ved dit fædreland?« Svar: »Ved mit fædreland forstår jeg alle de lande og folk, som har en fælles regering og en fælles konge med mig.« Sp.: »Hvem kalder du din medborger?« Sv.: »Medborger kalder jeg enhver, som står med mig under en fælles regering og arbejder med mig på fædrelandets bedste, enten han er høj eller lav, rig eller fattig, fremmed eller indfødt.« Sp.: »Hvem kalder du en god borger?« Sv.: »En god borger kalder jeg enhver, som i sin stand og efter sin evne udretter noget godt og nyttigt.« Læreren forudsætter udtrykkeligt, at barnet har læst Tyge Rothes Tanker om Kærlighed til Fædrelandet.

statue af Frederik V, så mundede hans forsvar for nødvendigheden af fremmede kunstnere dog ud i noget, der havde karakter af en national vision: »O lyksalige tider, når danske mænd skulle af Norges marmor oprejse uforbigængelige eftermæler til danske heltes ære!«

Med Tanker om Kærlighed til Fædrelandet havde Tyge Rothe formuleret en patriotisk ideologi, som mændene omkring Frederik V kunne acceptere og bruge; og hans advarsel mod at lade kærlighed til fædrelandet – således som han havde defineret fædrelandet – udarte til »folkehad«, må utvivlsomt være blevet værdsat på højeste sted. Samme år, som bogen udkom, blev dens forfatter ekstraordinær

professor ved Københavns Universitet og fyrsteopdrager for arveprins Frederik.

Men nede i Sorø lå der på det tidspunkt et adeligt akademi, hvis professorer havde det privilegium selv at måtte censurere deres bøger. Det var ikke det samme som censurfrihed. Men kløgtigt udnyttet gav det videre muligheder for at udtrykke sig.

Det benyttede den 32-årige professor Ove Guldberg sig af, da han i 1763 udsendte en kommenteret oversættelse af *Plinii Lovtale til Trajanum*. Tilsyneladende uskyldigt stillede Guldberg det klassiske oversætterspørgsmål: »kan det danske sprog være dueligt dertil?« At Guldberg selv mente det, kunne næppe overraske. Ellers havde han vel ikke oversat

og udsendt bogen. Men hans begrundelse var nationalt bemærkelsesværdig.

Som skolet akademiker gav Guldberg sine læsere det umiddelbare indtryk, at han blot diskuterede et filologisk problem, og at han meget vel kunne tage fejl: »den medfødte nidkærhed for vort kære fædreland udbreder sig til alt, hvad landets er; og hvad sker lettere end, at man for meget kan elske det, man bør elske mest?« Men hans konklusion havde både næb og klør: »vort sprog bør være kært, og dets ære hellig. Men selv foragter vi det, og overlader det næsten til almuen. Vore fleste fornemme fornedrer sig, når de taler det: disse, som burde tale det bedst, taler det ikke: man kunne være dansk, og leve i landet og af landet, uden at forstå landets sprog«.

Ingen tænksom læser kunne opfatte Guldbergs ord som en blot og bar konstatering. De var en åben kritik af forholdene, som de var. Og samtidig var de et krav til den politiske og kulturelle elite, der levede »i landet og af landet«, om at blive dansk i national forstand – eller søge andetsteds hen.

I 1763 var det en professor i det fjerne og fredelige Sorø, der ytrede sig. Men den unge teolog nød bevågenhed ved hoffet. I 1764 efterfulgte han Sneedorff som lærer for arveprins Frederik, som dronning Juliane Marie ønskede skulle have en demonstrativt dansk opdragelse. Og det var på det tidspunkt almindeligt kendt, at Frederik V.s livsførelse forlængst havde undergravet hans helbred, og at et tronskifte ikke behøvede at være fjernt – med alt, hvad det kunne bringe af nye mænd og nye meninger.

III. Fædrelandskærlighed og helstatspatriotisme

Tronskiftet var ikke fjernt, og med det indledtes en udvikling, der i løbet af kun ti år skulle føre til nationale manifestationer af vidtrækkende betydning. Den 14. januar 1766 udåndede Frederik V i sin trofaste Moltkes

arme; og fra Christiansborg Slots balkon ud-råbte konseilets ledende minister, J. H. E. Bernstorff – på dansk – den nye monark: »Kong Frederik den Femte er død. Længe leve kong Christian den Syvende.«

En enevældig monarks proklamering af valgsprog var en politisk tilkendegivelse. Den unge konges valgsprog: I kærlighed til fædrelandet vil jeg søge min ære – *Gloria ex Amore Patriæ* – vakte berettiget opmærksomhed, og hos mange også forventninger om personudskiftninger og en ny politik²¹.

Forventningerne kom til at holde stik. Allerede den 29. januar faldt generalfeltmarskal St.Germain som chef for Krigsdirektoriet; samme år fik Moltke sin afsked; og ministrene fra Frederik V.s konseil fandt sig nu udsat for konstante angreb. Flådens nye chef, admiral Danneskiold-Samsøe, førte an i et frontalt angreb på Bernstorff, og ministerens hannoveranske fødsel og påståede ringeagt for alt, hvad der var dansk, indtog en prominent plads blandt anklagepunkterne²².

Også offentligheden tog del i angrebene. Under en maskerade på Hofteatret i marts 1767 modtog den unge konge et anonymt digt med en bidende kritik af favoriseringen af udlændinge på bekostning af landets egne børn²³:

»Ak, arme Danmark, nu vågner din
ulykke.
Se, fire tyskere kan alting undertrykke.
De tro, at riget er ved lod dem falden til,
thi kongen kan ej det, hans hjerte gerne
vil.«

Sådan, hed det, havde det altid været:

»Udi din faders tid fransosen os bedrog,
men i din farfars tid vor velfærd tysken
tog.«

Poeten frydede sig derfor over Moltkes fald, og anbefalede kongen at lade Bernstorff følge efter,

21. Som note 18, s. 84.

22. Edvard Holm: Danmark-Norges Historie, IV:1, 1902, s. 31–33.

23. Danske Magazin, 4 r., 5. bd., 1884, s. 262–65.

»som fuld af franske kenb er dig og os til
byrde.
Som understøtter kun det franske, tyske
pak,
hvis stolthed, praleri, er lutter løgn og
snak.«

Og nu blev det alternative fædrelandsbegreb, man havde kunnet ane bag Tyge Rothes *Tanker om Kærlighed til Fædrelandet*, åbent lagt frem. Det skete i 1767 i et skrift, der bar titlen *Brev om Kærlighed til Fædrelandet*. Skriftet udkom anonymt, men forfatteren var næppe anonym – og han var ikke hvem som helst. Forfatteren var den norske bispesøn Eiler Hagerup. Og hvad han skrev i 1767, kom ham aldrig til skade. Året efter blev han udnævnt til amtmand i Finmarken, og han gennemløb en smuk karriere i den danske administration frem til embedet som deputeret i Generaltoldkammeret²⁴.

Tyge Rothe havde villet tre ting med sin bog, og hans holdning havde været klar og konsekvent. Også Eiler Hagerups tankegang var klar og konsekvent – men på alle tre punkter indtog han en diametralt modsat holdning.

Hvor Tyge Rothe havde hævdet, at fædrelandet var, hvor man levede som borger, hævdede Hagerup det alternative fædrelandsbegreb, som Tyge Rothe udtrykkeligt havde argumenteret imod. Fædrelandet var, hvor man var født og vokset op.

Hvor Tyge Rothe havde hævdet, at kærlighed til fædrelandet kunne udbredes til hele folket, afviste Hagerup det som helt urealistisk, at man skulle kunne få bonden til at elske fædrelandet blot ved hjælp af »nogle få abstrakte moralske regler enten af religionen eller fornuften«. Med sikker fornemmelse for reformtankerne på højeste sted argumenterede Hagerup for, at skulle bonden kunne identificere sig med fædrelandet, måtte hans materielle kår først forbedres. Bonden måtte have frihed og ejendom.

Og hvor Tyge Rothe havde forsvaret og begrundet indkaldelsen af fremmede, afviste Hagerup lige så konsekvent, at dette længere

var nødvendigt. Han kritiserede skarpt og detaljeret indkaldelsen af fremmede til hoffet, administrationen og militæret. Han afviste det traditionelle synspunkt: Mit fædreland er, hvor jeg lever vel – *Patria est ubicunq̄ bene*. Og han spurgte retorisk-forarget: »Skulle vi behøve fremmed adel til at omringe vore fyrsters personer, til at nyde landets herligheder, og at fortære bondens og borgerens sved, til at beklæde de vigtigste embeder, hvorpå landets ære og velfærd beror?« Han fandt ikke – som Tyge Rothe havde gjort – at fremmede længere var nødvendige inden for viden-skaben og kunsten. Københavns Universitet uddannede nu tilstrækkeligt mange kvalificerede lærde. Understøttede man tyske poeter – hentydningen til Bernstorffs protektion af Klopstock var umulig at overse – burde man også understøtte danske poeter, som man nu *havde*. Og selv om Hagerup – Gudbevares – bøjede sig for Pilo, Saly, Jardin og Preisler, så kunne vi nu »rose os af en Harsdorff, Wiedewelt, Stanley, Als, Erichsen, Cramer med flere, hvilke som indfødte kan have den ære at danne deres landsmænds smag«.

I enhver henseende repræsenterede Hagerup en opposition til den bekvemme verdensborgeropfattelse, Tyge Rothe havde formuleret for Frederik V.s ministre, og hans skrift vendte sig direkte og skarpt mod favoriseringen af fremmede. Hensynet til enevælden gjorde det nødvendigt at fremføre sine kritiske tanker med ærefrygt og respekt. Derfor skrev han: »intet betager mere en nation modet, og intet kvæler mere dens kærlighed og tilbøjelighed til fædrelandet, end når den ser sig foragtet af dem, som sidder ved roret«. Formuleringen var loyal. Men bag den appellerende form lå en utvetydig understregning af, at forpligtelserne mellem fyrste og folk var gensidige, og at undersåtternes kærlighed til fædrelandet var betinget af, at fyrsten erkendte denne gensidighed.

Det blev Eiler Hagerups nationale selvforståelse, der sejrede, og ikke Tyge Rothes. Når den sejrede så hurtigt og tilsyneladende så fuldstændigt, skyldtes det imidlertid den spe-

24. Hans Jensen: Dansk-norsk Vekselvirkning i det 18. Aarhundrede, 1936, s. 35.

cielle politiske udvikling. Struensee-intermezzo'et fremprovokerede en national opposition. Og efter diktatorens fald havde de nye magthavere behov for en national opinion til at legitimere deres magtovertagelse og befæste deres magtgrundlag.

Struensees indførelse af trykkefriheden i efteråret 1770 havde været en demonstrativ politisk gestus, henvendt til »redelige personer« og »nidkære patrioter«, og klart rettet mod de tidligere magthavere. De »nidkære patrioter« havde imidlertid brugt ophævelsen af censuren til også at angribe Struensee og hans styre; og både i oppositionen mod Struensee og i retsopgøret efter hans fald var der klare nationale elementer: Struensee var en fremmed, der ikke havde nedladt sig til at sætte sig ind i landets forhold; han havde favoriseret fremmede på bekostning af landets egne børn; og han havde åbenlyst vist sin foragt for det danske sprog²⁵.

Straks efter paladsrevolutionen markerede de nye magthavere en demonstrativ danskhed. Grundene var flere. På det politiske plan havde de på kort sigt behov for at pacificere en oprørt offentlig mening. Og de erkendte, at enevælden på længere sigt var nødt til at tage hensyn til det nye borgerskab med dets voksende bevidsthed om eget værd, dets krav om at få sine synspunkter hørt, og dets behov for en national identitet. De nye magthaveres demonstrative danskhed var imidlertid andet og mere end politisk opportunisme. For en mand som Guldberg, der skulle blive den ledende politiske skikkelse, var danskhed også en hjertesag.

Det nye styre satte ind med sin nationale politik over for de problemer, der allerede var erkendt, og hvor utilfredsheden var mest udtalt: foragten for det danske sprog, den manglende politiske anerkendelse af begrebet Kærlighed til fædrelandet, og favoriseringen af fremmede.

Sprogproblemet blev løst på mindre end en måned. I februar 1772 blev det bekendtgjort, at dansk skulle være den politiske ledelses og

administrationens sprog i alle sager vedrørende Danmark og Norge, og at dansk – og ikke længere tysk – skulle være kommandosproget i hæren, ligesom det altid havde været det i flåden.

Kærlighed til fædrelandet og begrebets udbredelse var det næste problem, styret tog op. Det erkendte, at udbredelsen måtte ske gennem skoleundervisningen. Men den skoleundervisning, styret satte på – og som det havde ressourcer til at satse på – var ikke skoleundervisningen på landet eller de danske skoler i byerne. Opfyldte almueskolerne blot Christian VI.s skolemål: statsreligionens grundbegreber og elementær læsefærdighed (hvad styret forøvrigt havde mange og gode grunde til at betvivle, at de gjorde) var det tilstrækkeligt²⁶. Skolepolitikken blev koncentreret om latinskolerne, hvor eleverne blev forberedt til Universitetets embedsuddannelser. Med latinskoleforordningen af 11. maj 1775 understregede styret behovet for en universitetsforberedelse i »religionen, hovedsprogene og fædrenesprog« – i den nævnte rækkefølge. Men kravet om undervisning i modersmålet var nyt. Nyt var også kravet om, at eleverne skulle undervises »om pligterne, og deriblandt om den kærlighed og opofrelse, de skylder kongen og fædrelandet«. Og nyt var endvidere kravet om, at eleverne skulle læse kompendier over såvel almindelig som *dansk* historie, »for at blive det danske sprog som fædrelandets sprog mægtig, tale og skrive samme rigtigt«.

En realisering af de nye undervisningsmål forudsatte egentlige skolebøger. De fandtes på det tidspunkt ikke. Men styret var indstillet på at tilvejebringe en egentlig lærebog i fædrelandets historie, og – som det blev stillet i udsigt i latinskoleforordningen – »en samling af berømmelige og gode danskes, norskes og holsteneres handlinger«. Baggrunden for disse initiativer var klart politisk. For styret i København var begrebet fædreland identisk med samtlige Christian VII.s riger og lande. Men i de enkelte statsdele var

25. Christian Bruun: Peter Frederik Suhm, 1898, s. 103–4, 118–19 og 127.

26. Joakim Larsen: Bidrag til den danske Folkeundervisnings og Folkeskoles Historie 1536–1784, 1916, s. 266–350. Jvfr. også Ole B. Thomsen: Embedsstudiernes universitet, I–II, 1975.

andre opfattelser begyndt at gøre sig gældende – opfattelser, der i København skabte bekymring for helstaten og dens fremtid²⁷. I Norge var der ved at udvikle sig en særnorsk patriotisme, som truede med at drive en politisk kile ind mellem Norge og de øvrige statsdele, hvorimod der på det sproglige og kulturelle område ikke sporede en tilsvarende partikularisme, i det mindste ikke i forholdet til Danmark. I *hertugdømmerne* gjorde det omvendte sig gældende. Her sporede der ikke tendenser til at markere en politisk afstand til landsherren i København, hvorimod et dansk-tysk modsætningsforhold på det sproglige og det kulturelle område med tiden kunne true helstaten og helstatspolitikken.

Opgaven at skrive en skolebog, der kunne formidle helstatspatriotismen, overdrog Guldberg den unge teologiske kandidat Ove Malling. Og med udsendelsen i 1777 af *Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere* fik Guldberg og hans herskab præcis den helstatsideologi, de havde ønsket. Heltene i de atten dydskapitler var omhyggeligt udvalgt fra samtlige statsdele og fra samtlige samfundsgupper. Målt i sidetal var *Kærlighed til Fædrelandet* den største dyd; og i dette kapitel og i det umiddelbart efterfølgende – *Troskab mod Kongen* – blev latinskoleeleverne belært om, *hvad* de skyndte deres konge og fædreland, og *hvorfor* de gjorde det. Fædrelandet blev hér defineret som det sted, hvor man var født og vokset op. Men – og det var det afgørende – fædrelandet var *hverken* Danmark, *eller* Norge, *eller* Holsten. Fædrelandet var *hele* staten, og dette fædrelands samlende symbol var den enevældige konge. I et trepunkts argument udviklede Malling med jernpædagogik sin statspatriotiske lære. For det første hævdede han, at »kærlighed til fædrelandet og troskab mod det er at anse som årsag og nærmeste virkning«. Dernæst

docerede han: »troskab mod fædrelandet og troskab mod kongen er ligeledes uadskillelige. Min konge er mit fædrelands hoved«, og »den gode og kloge borger« elsker derfor sin konge »som et velartet barn sin fader«. Og sluttelig satte Malling religionens segl på sin statspatriotiske konstruktion: »Gud, som er den, der oprejser stater og grundfæster tronen, er også den, der satte konger, disse konger, som vi sværger lydighed, troskab og mandskab. At lyde dem er da at lyde Gud«. Lagde latinskoleeleverne sig dette på sinde, »da vil man finde sin største hæder i at leve og dø for Gud, for kongen, for fædrelandet«, sluttede Malling sin bog.

Med Malling fik Guldberg det, som han ville have det. Mere problematisk blev samarbejdet med venen P. F. Suhm, der havde fået til opgave at skrive lærebogen i fædrelandets historie. Og problemet var netop helstatspatriotismen over for den særlige norske patriotisme.

Suhm havde levet fjorten frugtbare år i Norge, og havde hér fået dyb sympati for den norske patriotisme²⁸. Dette i forbindelse med hans interesse som historiker for de enkelte samfundsgupper og deres indbyrdes forhold var baggrunden for, at venen Guldberg underkastede hans manuskript en skarp censur. Efter stats- og gehejmesekretærens opfattelse havde Suhm nemlig skrevet på en måde, så »Norge skal her lære at tro sig evig forurettet af Danmark«. Suhm havde derfor ikke løst sin opgave tilfredsstillende: »De har dreven en vis upartiskhed for vidt, og så vidt, at ungdommen af denne historie ikke får den patriotisme antændt, ikke den hengivenhed til kongehuset opvakt, ikke den lyst indskærpet at agte og følge gode forfædre, som dog bliver historiens eneste nytte. Al statens velfærd består i samdrægtighed og borgernes indbyrdes fortrolighed«. Og direkte vendt mod

27. Norge: Hans Jensen: anf. arb.; Vilhelm la Cour: *Mellem Brødre. Dansk-norske Problemer i det 18. Aarhundrede*, 1943; og senest fra norsk side Steinar Supphellen: *Den historisk-topografiske litteraturen i Noreg i siste halvparten av 1700-talet, regionalisme eller nasjonalisme?* (Heimen, 1979:4). *Hertugdømmerne*: Christian Degn: *Die Herzogtümer im Gesamtstaat 1773–1830* (i Olaf Klose og Christian Degn: *Geschichte Schleswig-Holsteins*, 6, 1960); og Gottlieb Japsen: *Statspatriotisme og nationalfølelse i Sønderjylland før 1848* (*Historie*, 13: 1–2, 1979).

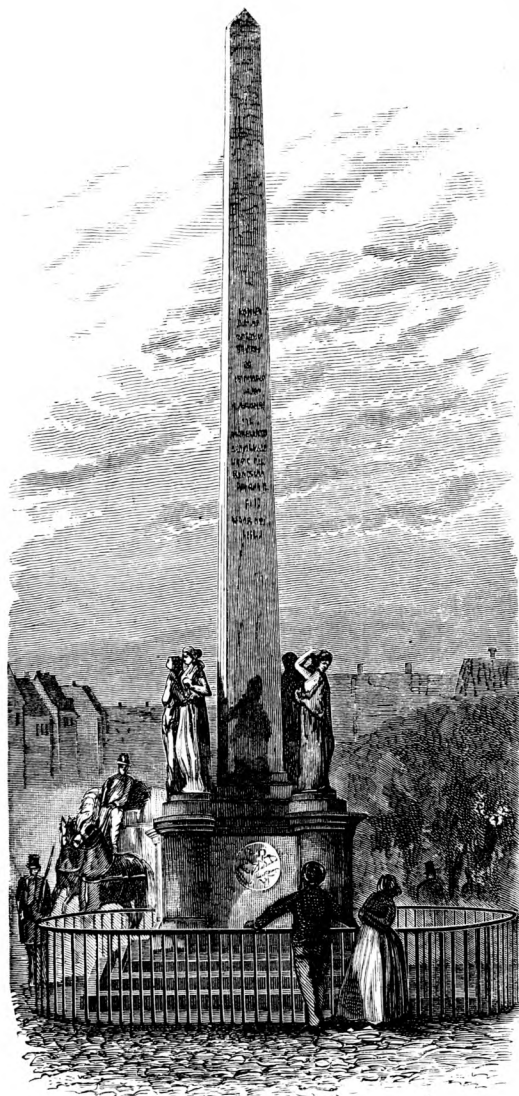
28. Vilhelm la Cour: anf. arb., s. 206–7; og *Dansk Litteraturhistorie*, 4, 1983, s. 354–57.

Frihedsstøtten var folkets hyldest til enevælden, rejst »til erindring om de landsfaderlige velgerninger, Hans Majestæt i vore dage har bevist den hæderlige bondestand«, som subskriptionskomitéen i 1791 skrev i sin henvendelse til offentligheden. I virkeligheden var monumentet – udført af danske kunstnere i norsk marmor, som Tyge Rothe i 1759 havde set frem til – imidlertid borgerskabets monument over sig selv. Initiativtagerne var borgerskabets mest fremstående repræsentanter: centraladministrationens embedsmænd Christian Fabricius, Niels Tønder Lund og Ove Malling, historikeren Peter Frederik Suhm, og generalprokurør og sekretær i Den store Landbokommission, nordmanden Christian Colbiørnsen. Borgerskabets selvforståelse lyste ud af Thomas Thaarups inskription: »Kongen kendte, at Borgerfrihed bestemt ved retsfærdig Lov giver Kærlighed til Fædreland, Mod til dets Værn, Lyst til Kundskab, Attraa til Flid, Haab om Held«. Borgerskabets politiske idealer – Frihed og Lighed – var markeret i sokkelens relieffer. Og borgerskabets dyder var symboliseret af de fire klassiske kvindefigurer omkring obeliskens fod: Troskab, Tapperhed, Kærlighed til Fædrelandet og Agerdyrkningsflid. Om det var et tilfælde eller en tanke, får stå hen, men i den endelige udformning blev statuen af Kærlighed til Fædrelandet erstattet af en statue af Borgerdyden. Træk: Danmark, 2. udg., bd. I, 1879.

den norske patriotisme vrissede Guldberg: »Ingen nordmand er til. Alle er vi borgere i den danske stat«²⁹.

Over for denne bredside kapitulerede Suhm. Styret fik *Historien af Danmark, Norge og Holsten* sådan, som det ville have den. Og de vordende borgere og embedsmænd kunne herefter annamme historiens lære, således som Suhm sammenfattede den i lærebogens slutord: »Elsker eders fædreland over alle ting. Og hvad er eders fædreland? Alle kongens lande: Danmark, Norge, Holsten og Island, intet undtaget. Lad den dårlige forskel imellem at være dansk, norsk, holstensk op-høre. Vel er der nogen forskel imellem eders sprog; men Gud forstår eder alle; een konge behersker eder alle. Frygter Gud, ærer kongen!«³⁰

Guldberg havde gjort sit politiske mesterstykke. Han havde ladet enevælden opfange borgerskabets nationale selvforståelse: kærlighed til fædrelandet, og omformet den til

enevældens og helstatens officielle ideologi. Han havde gjort det, ved dels at omformulere fædreland til *konge* og fædreland, dels at definere fædrelandet som *hele* staten – også det tysksprogede og tyskkulturelle Holsten.

Slutstenen i denne helstatspatriotiske konstruktion blev Loven om Indfødsretten, som styret med stor højtidelighed offentliggjorde på kongens fødselsdag den 29. januar 1776,

29. P. F. Suhms samlede Skrifter, udg. af Rasmus Nyerup, XVI, 1799, s. 345–56. Jvfr. også Christian Bruun: Peter Frederik Suhm, 1898, s. 185 ff.

30. Christian Bruun: anf. arb., s. 192.

»hvorefter Adgang til Embeder i Hans Majestæts Riger og Lande forbeholdes alene de indfødte Under-saatter og dem, som dermed lige agtes«.

Loven blev offentliggjort som en grundlov, som kongen og kongefamilien højtideligt forsikrede aldrig at ville ændre. Og Indfødsretsloven indeholdt præcis, hvad den sagde, den indeholdt. Med uvæsentlige dispensationsmuligheder var det herefter en betingelse for at få embede, at man var født i fædrelandet – vel at mærke: i enevældens fædreland. Og med allusioner til både evangelisten Marcus og evangelisten Matthæus begrundede monarken sin lov: »Billigheden selv vil, at landets børn skal nyde landets brød, og at fordelene i staten falde i dens borgeres lod«.

Loven om Indfødsretten blev modtaget med begejstring over alt i monarkiets byer, og størst var begejstringen i monarkiets hovedstad, hvor tankerne om kærlighed til fædrelandet først havde spiret, og hvor begrebet var blevet udviklet og modnet. Borgerskabet havde formuleret tre nationale krav: det danske sprogs primat; indfødtens eneret til embeder; og enevældens anerkendelse af en selvforståelse, der legitimerede borgerskabets sociale og kulturelle ambitioner. Kravene var blevet opfyldt. Kærlighed til fædrelandet havde virkelig sejret, således som Langebek i 1750 triumferende havde forkyndt, at den ville. Årene fra 1776 til krigsudbruddet i 1807 blev vidne til, at det sejrende holdningskompleks befæstede og udbyggede sine positioner, ikke bare på det sociale og det kulturelle plan, men også på det politiske. Og sejren blev brugt. Den blev brugt i et forsøg på at skabe en afklaring i forholdet mellem dansk og tysk. Og den blev brugt i et forsøg på at udbrede den nationale selvforståelse til andre samfundslag.

IV. Dansk og tysk

Forholdet mellem dansk og tysk var et problem. Hovedsagelig var det et dansk problem, og i praksis markerede det sig som et københavnsk problem. Det var københavnske borgere, akademikere og embedsmænd, der reagerede imod sprogligt og kulturelt at blive behandlet som andenrangs borgere, og imod at blive forbigåede ved embedsbesættelser af, hvad de betragtede som tyskere og fremmede. Det reelle grundlag for disse frustrationer er vanskeligt at vurdere, men vi ved på den anden side tilstrækkeligt om forholdene til, at vi ikke uden videre kan afvise frustrationerne som grundløse.

Forholdet mellem dansk og tysk ville have været mindre kompliceret og mindre ømtåleligt, hvis tyskere havde været identiske med fremmede i helstatens og Indfødsrettens forstand. Problemet var imidlertid, at man fra dansk side ikke skelnede konsekvent mellem tysktalende holstenere og tysktalende fra andre dele af Det tyske Rige³¹. Den nationale reaktion, som formentlig altid har eksisteret, men som de københavnske borgere som loyale undersåtter havde lært at tøjle, brød imidlertid op til overfladen i forbindelse med udviklingen af den nationale selvforståelse. Guldberg havde markeret det i 1763. Med tronskiftet i 1766 fik de opsparede frustrationer frit løb. Og i 1790 nåede de en foreløbig kulmination i den såkaldte Tyskerfejde: en kortvarig, men heftig debat om forholdet mellem dansk og tysk, som ihvertfald fra dansk side overskred grænsen mellem nationalfølelse og nationalisme³².

Det var en gnist fra et i sig selv ubetydeligt litterært sammenstød, der udløste branden. Branden selv blev kortvarig, men brand-

31. Se Suhms anonyme franske skrift fra oktober 1771, jvfr. Jens Møller: P. F. Suhms regeringsregler 1774. Statens grundstøtter – menneskerettighedserklæringer – sprog og indfødsret. (Historisk Tidsskrift, 12. r., 6. bd., 1972, s. 148–49.

32. De fleste af Tyskerfejdens indlæg er trykt i Minerva 1790, hvortil dog slutter sig de anonyme skrifter *Folkets Røst om Tyskerne* (1789), *Blunts Betænkninger over Brevet til Forfatteren af Folkets Røst om Tyskerne* (1790), og *Anmærkninger til Stykket i Minervas Januar, kaldet: Til Forfatteren af Folkets Røst om Tyskerne* (1790, af Werner Abrahamson). Tyskerfejden er kort og overvejende litteraturhistorisk behandlet af N. M. Petersen i *Bidrag til den danske Litteraturs Historie*, V:1, 1860, og af F. Rønning i *Rationalismens Tidsalder*, III:1, 1896.

sporene forblev synlige længe. Og selv om debattørerne optrådte anonymt, kunne det ikke skjules, at de var personer af vægt, og at de udtalte sig med vægt.

Meget blev hvirvlet op, men hovedproblemerne lader sig udskille. Debatten afslørede en dyb social og kulturel frustration hos de danske debattører over, hvad de betragtede som to adskilte miljøer, af hvilke det højeste – rekrutteret fra den eksklusive kreds omkring den aristokratiske politiske ledelse og topadministrationen – var tysk i sit præg, og demonstrerede ligegyldighed og foragt for danske borgerlige og for dansk sprog og kultur. Ydermere blev der fremført en skarp kritik af, at tysktalende og tyskkulturelle holstenere opnåede eftertragtede embeder i København. I sagens natur måtte det falde de danske debattører vanskeligt at vende sig mod deres eget sejrsmonument: Indfødsretten. Men ikke desto mindre gik flere så langt som til at give udtryk for, at skulle kongens holstenske undersætter – hvis kulturelle loyalitet lå syd for Elben – overhovedet havde embeder, så kunne de få det i Holsten, og ikke andre steder. Og af debatten fremgik det klart, at deltagerne var opmærksomme på, hvor i Slesvig sproggrænsen gik mellem dansk og tysk. Ti år efter at Tyskerfejden var afsluttet, huskede præsten M. G. Birckner endnu dette voldsomme udbrud af »antigermanisme«, hvor »ikke blot skribenterpøbelen, men selv mænd, der med føje kunne regnes blandt agtværdige skribenter, med bittert had forfulgte alt, hvad der bar navn af tysk, ja den hele tyske nation«³³.

Tyskerfejden i 1790 kalder fortsat på en analyse og en perspektivering. Umiddelbart efterlader den indtryk af en ung og sårbar borgerlig dansk nationalfølelse med et behov for at manifestere sig over for en tyskkulturel – tildels aristokratisk – elite, hvis overlegenhed den inderst inde selv erkender. Debatten

er ikke opbyggelig læsning. Men den er vigtig, ikke blot for forståelsen af de nationale holdninger i helstatens hovedstad i de første revolutionsår, men også for forståelsen af den videre udvikling i forholdet mellem dansk og tysk, efter at Frederik VI var kommet på tronen, og efter at den politiske magt var gledet over fra, hvad samtiden kaldte »det tyske parti«, til »det danske parti«, og den såkaldte daniseringspolitik var blevet indledt som et resultat af Holstens indlemmelse i 1806. I 1806 udgav en entreprenant københavnsk forlægger en folkeudgave af Malling's *Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere*, til brug for den nye skolelovs almue-skoler. Han anlagde her ikke blot andre kriterier for udvælgelsen af heltene. Han ændrede også bogens titel. Nu hed den *Patriotiske Handlinger af Danske og Norske*³⁴.

V. Nationalopdragelsen

På Frederik V.s tid havde selvforståelsen kernebegreb været *patriot*. I Guldberg-tiden var det *dansk*. Ved det nye århundredes begyndelse blev det *national*.

Også opdragelse og uddannelse skulle omkring 1800 være national. Det mest gennemarbejdede og gennemtænkte forslag til en nationalopdragelse kom fra den unge historiker Laurits Engelstoft. Allerede i 1802 havde han udsendt et skrift *Om den Indflydelse, Opdragelsen, især den offentlige, kan have paa at indplante Kærlighed til Fædrelandet*, med undertitlen *Et statspædagogisk Forsøg*. Og i 1808 genudsendte han sine skolepolitiske tanker i udvidet form: *Tanker om Nationalopdragelsen betragtet som det virksomste Middel til at fremme Almenaand og Fædrelandskærlighed* – hvor han forøvrigt loyalt vedgik arv og gæld ved at pryde forsiden med et citat fra Tyge Rothes nu et halvt århun-

33. Som note 14, s. 59.

34. Salomon Soldin: *Patriotiske Handlinger af Danske og Norske*. En Eksempelbog for Ungdommen. 1806.

drede gamle *Tanker om Kærlighed til Fædrelandet*³⁵.

Det nye hos Engelstoft var ikke hans definition af fædreland. Fædrelandet var udtrykkeligt *helstaten, alle statsdelene*, under den fælles regering. Nyt – ihvertfald i så direkte en form – var derimod, at nationalopdragelsen skulle skabe et samfund, hvor der herskede lighed mellem borgerne, og hvor talentet, og ikke fødslen, var det afgørende. Og ny var også den detaljerede og motiverede plan for en massiv socialisering gennem en nøje planlagt og nøje iscenesat statslig opdragelse af de unge til borgere. Denne opdragelse omfattede ikke blot undervisning i fædrelandets sprog, historie og geografi. Engelstoft forestillede sig også en »Borgerkatekismus«, der skulle indskærpe børnene deres nationale pligter, og en »Folkekodeks«, der skulle belære børnene om samfundets love og deres hensigtsmæssighed; og denne indlæring skulle understøttes af »udsøgte nationalsange, skikkede til, gennem ørets fornøjelse, at indtrylle pligterne i hjertet«. Også en gymnastikundervisning var en tanke, der stod Engelstofts – og Frederik VI.s – hjerte nær. Og denne nationalopdragelse skulle afsluttes med »Fædrelandsfesten«: en højtidelig og tableauegtig statsborgerlig konfirmation, hvor de unge aflagde deres borgered og blev optaget i borgersamfundet, og hvor festen blev afsluttet »med et almindeligt fryderåb: leve kongen, leve fædrelandet«.

Engelstofts tanker om en nationalopdragelse – hvori også indgik lokale sørgefester ved fortjenstfulde borgeres og faldne heltes grave – kan føles virkelighedsfremmede, som en naiv imitation på dansk grund af, hvad

han havde set og hørt om konsulatets og kejserdømmets Frankrig. Men ser man på, hvad der faktisk skete i Danmark i de år, og ser man på de undervisningsmål, enevælden formulerede, har Engelstofts tanker om en nationalopdragelse krav på interesse. For der blev indledt en holdningspåvirkning i skolerne til fordel for konge og fædreland. Der blev undervist i gymnastik, med et videre militært sigte. Der blev iscenesat nationale højtideligheder og tableauer i forbindelse med begivenhederne i 1801 og i 1807, som nok idag kan kalde på smilet, men som deltagerne tog dybt alvorligt. Og der blev faktisk udsendt en *Borgerkatekismus*, således som Engelstoft havde foreslået det. I 1811 udgav pastor P. O. Boisen fra Vesterborg lærerseminarium under Christian Ditlev Reventlows grevskab Christianssæde et *Forsøg til en Fædrelandets Katekismus eller kort Begreb om Pligterne mod Konge og Fædreland*. Den var tilrettelagt med henblik på at bruges i forbindelse med konfirmationsforberedelsen; den repræsenterede en massiv indoktrinering af helstatspatriotismen og af kærligheden til konge og fædreland – og Frederik VI lod straks bogen nytrykke og uddele som præmiebog i folkeskolen³⁶.

I 1811 var der en folkeskole. Men i denne folkeskole indtog borgerskabets nationale selvforståelse og indpodningen af kærlighed til kongen og helstatsfædrelandet endnu en påfaldende tilbagetrukket plads.

I den omfattende reformpolitik, der blev indledt med kronprins Frederiks magtovertagelse i 1784, havde en reform af 1700-tallets skolevæsen ganske vist haft en høj prioritet. I de reformer, der straks i 1784 blev indledt på krongodset i Nordsjælland, indgik også en

35. Indholdsmæssig er de to skrifter identiske. Formuleringerne i 1808-udgaven er dog mere prægnante, og citaterne er taget herfra. Lignende tanker om nationalånd, nationalvirksomhed og nationalkarakter var blevet fremsat af G. H. Olsen i Opdragelsesvæsenet. En Tale holden på Sorø Akademi i Anledning af Kongens Fødselsdag 1794 (Minerva april 1794). I Københavns lærde Efterretninger 1802 gav G. H. Olsen en indgående, positiv anmeldelse (s. 481–93) af Engelstofts skrift, og Engelstoft optog en del af G. H. Olsens detailkorrektioner i 1808-udgaven. Om nationale mindefester, se Henrik Nyrop-Christensen: Mindehøjtideligheder fra Frederik VI.s tid. Omkring H. C. Knudsens heroiske tableauer. Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning, nr. 274, 1970.

36. I 1766 udsendte Jacob Baden anonymt Forsøg til en moralsk og politisk Katekismus for Bønderbørn, dediceret til J. H. E. Bernstorff. Bogen – der ligger på linie med Tyge Rothes kosmopolitiske fædrelandsbegreb – er pædagogisk patetisk. Tilsvarende forsøg synes ikke gjort under reformperioden, jvfr. Laurits Engelstoft: anf. arb. 1808 s. 93–94 og 137 note ³³.

reform af landsbyskolerne. Og i 1789 ned-sattes Den store Skolekommission, der fik til opgave af forberede en lovgivning, der skulle reformere hele landets skolevæsen. Her mødtes og brødes revolutionsårenes holdninger om så væsentlige spørgsmål som, hvorvidt skoleundervisningen skulle gra-dueres efter sociale klasser, hvorvidt den skulle have et videre sigte end blot at omfatte kristendommen samt læsning, skrivning og regning, og hvorvidt de nationale tanker skulle formidles til folkets brede lag. De ekstremer holdninger led nederlag i Den store Skolekommission. Dens kulturoptimistiske og kirkekritiske medlemmer måtte opgive deres tanker om en idealskole, der underviste i *alt*, og som uddannede filosoffer og lærde. Til gengæld formåede kommissionens religiøse og revolutionsforskrækkede medlemmer ikke at forhindre, at husmandsbørn fik samme undervisning som gårdmandsbørn, og at undervisningen fik et videre sigte end de hidtidige elementærkrav. Den holdningsmæssige midte sejrede i Den store Skolekommission. Enevældens skole blev en folkeskole.

Men i de nye skoler fik de nye nationale tanker ringe vækstbetingelser. I skolerne på det nordsjællandske krongods skulle børnene indpodes »kærlighed til gudsfrygt og dyd« og lære at læse, skrive og regne. Men af de nye nationale tanker blev der kun tilbage, at børnene skulle modtage »et lidet lys i fædre-landets historie«³⁷. Og længere gik Den store Skolekommission ikke. Ganske vist havde et af kommissionens medlemmer, kronprins Frederiks svoger hertug Frederik Christian af Augustenborg, foreslået, at børnene gennem belæring om kongernes handlinger, offentlige institutioner og historiske begivenheder skulle indpodes kærlighed til konge og fædreland³⁸. Men i det provisoriske skolereglement for øerne, der blev udstedt i 1806, og som reelt uændret blev gen-taget i den landsdækkende anordning for al-

mueskolevæsenet i 1814, holdt man sig inden for de grænser, der var blevet afstukket tyve år tidligere. Formuleringen blev den, som Skolekommissionens politisk mest magtfulde medlem, Christian Ditlev Reventlow, havde fremlagt allerede i 1793. De nye nationale tanker skulle blot være et vedhæng til undervisningen i læsning, hvor der skulle anvendes »sådanne bøger, som kunne give almuen et kort begreb om deres fædrelands historie og geografi«³⁹.

Hvad var det, gehejmestatsminister, præ-sident for Rentekammeret, lensgreve Re-ventlow havde imod de nye nationale tanker? Vi ved det ikke. Men en forklaring skal muligt søges i situationen, som den var, da Reventlow i begyndelsen af 1790'erne tog stilling til skoleundervisningens fremtidige indhold.

I 1784 havde der fundet vigtige personud-skiftninger sted i den politiske ledelse. Borgerlige ministre var blevet udskiftet med aristokratiske ministre. Og i 1788 havde dansk-hedens repræsentanter i den politiske ledelse, J. O. Schack-Rathlou og F. C. Rosenkrantz – eller ihvertfald den danske *adels* repræsen-tanter – som en politisk demonstration imod landboreformerne forladt statsrådet, hvis to-neangivende medlemmer herefter blev to fremtrædende repræsentanter for det aristokratiske tyskkulturelle miljø: A. P. Bernstorff og Ernst Schimmelmann.

A. P. Bernstorff havde misbilliget Indføds-retten. Ikke fordi han var imod patriotisme, men fordi – som han diplomatisk formulerede det – han var imod en *overdreven* patriotisme⁴⁰. Ligesom Ernst Schimmelmann tilhørte Bernstorff den tysksprogede kosmopolitiske over-klasse, til hvilken også Christian Ditlev Re-ventlow og hans bror Ludvig Reventlow var tæt knyttet. Denne politisk magtfulde kreds havde følt sig særdeles ilde berørt over Ty-skerfejden i 1790, hvor de danske angreb – uden at nævne dem ved navn – klart havde

37. Joakim Larsen: Skolelovene af 1814 og deres tilblivelse. Aktmæssigt fremstillet, 1914, s. 10.

38. Anf. arb. s. 206.

39. Anf. arb. s. 86.

40. A. P. Bernstorff 27. januar 1776 t. Ditlev Reventlow. Aage Friis: Bernstorffske Papirer, III, 1913, s. 448.

været rettet mod *dem* og mod deres favorisering af holstenere med et udtalt tysk kulturpræg. De var kongens tjenere. Men på deres egne godser regerede de selv. Her kunne de udstede skolereglementer, og oven i købet få dem konfirmeret af kongen. Holdningen inden for denne kreds formulerede Ludvig Reventlow klart, netop mens Tyskerfejden var på sit højeste: »Burde man ikke søge at udrydde den overdrevne patriotisme eller såkaldede danskhed, der kaster en ufornuftig foragt på de fremmede og især på de tyske, der ofte udarter til den ublueste fornærmelse? Burde man ikke før søge at indprente mere kosmopolitisk sindelag og spirit, der stemmer overens med kærlighed til vor næste?« Og direkte vendt mod Indfødsretten fortsatte han: »Er det ikke sand fortjeneste for landet, vi leve i, som skal hædres, uanset hvem der gør det, han være indfødt eller udlænding?«⁴¹ I det kongeligt konfirmerede skolereglement for grevskabet Christianssæde fra 1791 markerede broderen, Christian Ditlev Reventlow, klart, hvor grænserne for den nationale selvforståelse efter *hans* mening burde gå: »Fædrelandets historie, når formålet af samme er at opvække kærlighed til fædrelandet og til dyd ved fortællinger om vore værdige mænds bedrifter, har også en meget stor nytte, endog for de mindste børn, og meget dydige handlinger, fortalte ud af andre landes historier, må ikke blive ubenyttede i skolerne, fordi de ikke er skete i fædrelandet, da de ville lære børnene at anse alle mennesker som brødre og betage dem ukærlige og ubillige fordomme. Når de lærer at elske og agte højt deres egen nation, kunne disse menneskeligheden vanærende fordomme uden fare ryddes af vejen.«⁴²

Det var ikke bare ånden fra Frederik V.s tid, der levede videre. Det var også den sociale og kulturelle elite, der fandt sig angrebet, og som læste skriften på væggen. På sine egne

godser kunne dens medlemmer udstede skolereglementer, der inddæmmede borgerskabets nationale selvforståelse. Det er nærliggende at antage, at det var de samme holdninger, der lå bag, når de som kongens ministre i 1806 formulerede en skolelov, der holdt de nye nationale tanker borte fra folkeskolen, og dermed forhindrede en spredning af idéer, der klart truede deres egen og deres gruppes position.

Hvis det er tilfældet, kan man til gengæld undre sig over, at Frederik VI i 1814 – da denne kreds var blevet efterfulgt af nye mænd med en stærk national holdning – ikke benyttede udsendelsen af den endelige, landsdækkende skolelov til at bringe de nationale tanker ind i skolernes undervisning. Det *kan* have været, fordi det ville have været for kompliceret og for ressourcekrævende påny at foretage en detaljeret bearbejdelse af en lov, som det i sin tid havde taget samfulde sytten år at få færdigformuleret. Det kan dog også have været, fordi lovens formulering trods alt var tilpas rummelig til, at de nationale tanker kunne formidles alene gennem tilrettelæggelsen af læreruddannelsen. Det var ihvertfald, hvad man gjorde. I 1818 blev det i reglementet for skolelærerseminarierne af den vorde folkeskolelærer udtrykkeligt forlangt: »Fædrelandets historie bør han på samme måde kende, men fuldstændigere, for at indgyde agtelse for forfædrenes fortjenester, erkendelse af de goder, man skylder sit føde-land, dets mange velgørende indretninger, dets regenters vise og faderlige foranstaltninger, og derved bestyrke den naturlige føde-landskærlighed og troskab mod kongen«⁴³.

Nu skulle den nationale selvforståelse omsider formidles til det danske folk. Nu var skolerne der. Nu var lærerne der. Og nu var der omsider egentlige folkeskolebøger med en klar appel om kærlighed til konge og fædreland⁴⁴.

41. Ludvig Reventlow 26. september 1790 til Den store Skolekommission. Citeret af Joakim Larsen i Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1784–1818, 1893, s. 30.

42. Som note 37, s. 58.

43. Som note 37, s. 594.

44. Egentlige folkeskolebøger om fædrelandets historie begynder først at komme i årene *efter* 1814, jvfr. D. C. Rugaard: Skolebibliotek, eller Fortegnelse over danske Skrifter angaaende Opdragelses- og Undervisningsvæsenet, 1847. Det egentlige gennembrud synes først at ske omkring 1830.

VI. Arven fra 1700-tallet

Med udgangspunkt i det nye begreb: Kærlighed til fædrelandet, havde den nationale selvforståelse udviklet sig gennem 1700-tallet. Meget har måttet efterlades ugjort i denne foreløbige præsentation. Kun en del af det i sig selv yderst ensidige kildemateriale har kunnet inddrages. Kærlighed til fædrelandet må nødvendigvis sættes ind i en større dansk sammenhæng, som eet element blandt flere i et kompleks af tanker og følelser, hvor den ældre forskning overvejende har interesseret sig for periodens friheds- og lighedstanke og for ytringsfrihedens vilkår. Vi savner endvidere viden om forholdet mellem den danske udvikling og udviklingen i Europa, hvor Frankrig og Tyskland umiddelbart påkalder sig størst interesse. Og endnu ved vi for lidt om, *hvem* der udtrykte sig, hvem de *henvendte* sig til, og hvem der var *modtagelige* for de nye nationale tanker. Konturerne af arven fra 1700-tallet er det på den anden side muligt at give.

Kærlighed til fædrelandet møder vi i København i 1740'erne inden for en afgrænset gruppe af akademikere og embedsmænd. Forstandsmæssigt og følelsesmæssigt synes begrebet at udtrykke en søgen efter en kulturel og social identitet, som de fandt i det fælles sprog og den fælles fortid. Udtalte ønsker om at ændre det bestående sociale og kulturelle mønster – endsige de politiske forhold – synes de på den anden side ikke at have næret. Ihvertfald *sagde* de det ikke – og umiddelbart modsigtes det af styrets positive respons.

Begrebet blev formidlet til en bredere kreds i 1759 med Tyge Rothes bog *Tanker om Kærlighed til Fædrelandet*. Fædrelandet blev her præsenteret og defineret på en måde, der gjorde begrebet acceptabelt – og også hensigtsmæssigt – for et styre og en overklasse, der overvejende var udenlandsk rekrutteret, og som havde et udtalt tysk-fransk kulturpræg. Bag Tyge Rothes loyale formuleringer

kan man skimte et alternativt fædrelandsbegreb og muligt også borgerlige kredses kulturelle og sociale aspirationer, men åbent formuleret blev de ikke. Det krav, som Guldberg kort efter rejste om det danske sprogs primat, var helt uantageligt for Frederik V.s ministre – som imidlertid, uvist hvorfor, undlod at reagere.

Tronskiftet i 1766 gav den nationale selvforståelse nye muligheder for at komme til udtryk; og kampen om kongen og magten, og Struensee-intermezzo'et, medvirkede til at forcere den nationale udvikling. De borgerlige debattører forlangte, at *deres* modersmål og *deres* nationale selvforståelse skulle have førstepladsen kulturelt og socialt, og at *de* – og ikke fremmede – skulle besætte statens embeder. Disse tanker og følelser kunne bruges politisk af dem, der kom til magten efter Struensee, og som selv for en del havde den samme holdning. Det var grunden til, at den nationale sejr i midten af 1770'erne blev så hastig, som den blev, og så tilsyneladende total.

Den nationale selvforståelse udviklede sig som et hovedstadsfænomen, som dog ved århundredets slutning havde spredt sig til de større provinsbyer. Forfatterne, debattørerne og digterne synes at have tilhørt det samme borgerlige akademisk-liberale miljø, som i 1790'erne dominerede den offentlige debat om enevælden som statsform, og tilsyneladende skal deres publikum findes inden for den samme sociale gruppering⁴⁵. Den nationale selvforståelses opståen og udvikling skal utvivlsomt ses i sammenhæng med dette miljøes voksende velstand og voksende bevidsthed om eget værd. Dets aspirationer udviklede sig fra blot at ønske at være nyttige borgere i staten til også at ønske at give selvstændigt udtryk for, *hvad* der var nyttigt for stat og samfund. I praksis demonstrerede den danske enevælde sin interesse for en offentlig debat om økonomiske og sociale emner, og under landboreformerne søgte de styrende

45. Se Thorkild Kjærgaards og Erland Kolding Niensens besvarelser af Københavns Universitets pris-spørgsmål 1973: En undersøgelse af den offentlige kritik af den danske enevælde 1789–1799, dens indhold, skrifternes antal, forfatterens sociale placering og hvilken læserkreds, de henvendte sig til. (Københavns Universitets arkiv)

åbenlyst støtte i en offentlig mening. Skridtet fra at blive *spurg*t til også at forvente at blive *hørt* har aldrig været langt. Forestillingen om en opinionsstyret enevælde prægede den offentlige debat, og i stigende grad opfattede de borgerlige debattører sig som denne opinions talerør og tolk⁴⁶. Knudret, men klart hævdede Tyge Rothe i 1780'erne, at »den højere middelstand«, »den oplyste del af almenfolket«, var den offentlige menings »sande tolk og organ«, og at »middelstandsmændenes sjæle er det egentligste gemme for nationalgejsten«⁴⁷.

Disse borgerlige kredses nationale selvforståelse var i den smukkeste tænkelige harmoni med deres håndgribelige egeninteresser. Det var fra denne kreds, enevælden overvejende var henvist til at rekruttere sin administration. Og de var ikke blinde for, at en generel accept af deres nationale selvforståelse også ville være et virksomt våben over for en aristokratisk elite med et fremmed kulturpræg. Derimod ved vi ikke, om deres søgen efter en national identitet også var udtryk for et udækket følelsesbehov – i en tid, hvor fornuft og oplysning havde svækket kirkens autoritet og drænet religionen for dens følelsesmæssige indhold.

Men hvor langt var de nye nationale tanker nået ud i det danske samfund?

Vi ved, at Frederik IV så langt tilbage som i 1721 havde bestemt, at børnene i de nye rytterskoler hver dag skulle høre på oplæsningen af nogle artikler af Danske Lov, på det at »de i sin tid kunne tjene deres konge og fædreland«. Hvorvidt det blev gennemført, ved vi ikke. Men vi ved, at da det forud for den

landsdækkende skoleforordning i 1739 blev drøftet at gøre det samme i samtlige landsbyskoler, blev det opgivet – angiveligt fordi det gik over børnenes fatteevne, og fordi anskaffelsen af så mange eksemplarer af lovbogen ville blive for kostbar⁴⁸. Vi ved endvidere, at enevælden overtog og brugte Kærlighed til fædrelandet i de forordninger og bekendtgørelser, der blev oplæst fra prædikestolene og på herredstingene. Landmilitisforordningen af 14. september 1774 forklarede landbefolkningen nødvendigheden af »at tjene fædrelandet«⁴⁹; stavnsbåndsforordningen af 20. juni 1788 understregede i sin fortale samfundets afhængighed af bondestandens »vindskibelighed, mod og fædrelands kærlighed«⁵⁰; landeværnsforordningen af 19. januar 1801 appellerede til landbefolkningen om »at betrygge fædrelandet imod fjendtligt overfald«⁵¹; og de nye regimentsfaner blev forsynet med inskriptionen: »Landeværn for Kongen og Fædrelandet«⁵².

Men vandt de nye begreber også genklang i den landbefolkning, enevælden henvendte sig til? Det er der ikke noget, der tyder på. Den viden om styrets intentioner og holdninger, som gårdmændene havde – og gjorde brug af – i reformperioden, synes ikke at have rakt ud over de konkrete agrarproblemer⁵³; og bonde-dagbøger fra århundredets sidste år efterlader ikke indtryk af, at en driftig jysk fæstegårdmand eller en sognefoged nær København rettede blikket ud over landsbyens og landbrugets dagligdag⁵⁴. Alt tyder på, at den nationale selvforståelse ved 1700-tallets slutning var begrænset til borgerskabets øverste og

46. Jens Arup Seip: Teorien om det opinionsstyrte enevælde. (Norsk) Historisk Tidsskrift, 38, 1958–59.

47. Tyge Rothe: Hvad betyder Publikum? Hvilken Værd har Publikums Dom? (Minerva, februar 1786, s. 155 og 166–67); og Tyge Rothe: Til Publikum. Om Selskab for Borgerdyd, 1785, s. 12.

48. Joakim Larsen: Bidrag til den danske Folkeundervisnings og Folkeskoles Historie 1536–1784, 1916, s. 155; og Knuf Waaben: Lovbogen i skolen, i Danske og Norske Lov i 300 år, red. af Ditlev Tamm, 1983, s. 90.

49. K. C. Rockstroh: Udviklingen af den nationale Hær i Danmark i det 17. og 18. Aarhundrede, III, 1926, s. 403.

50. Schous Forordninger.

51. Schous Forordninger.

52. Meddelelser fra Krigsarkiverne. Udg. af Generalstaben. Ved C. T. Sørensen, I, 1883, s. 73.

53. Claus Bjørn: Bonde, herremand, konge. Bonden i 1700-tallets Danmark. 1981.

54. Jens Holmgaard: Fæstebonde i Nørre Tulstrup Christen Andersens dagbog 1786–1797, 1969; og Jørgen Dieckmann Rasmussen: Sognefoged i Stavsholt Lars Nielsens dagbog 1789–1794, 1978.

mellemste lag, samt for landbosamfundets vedkommende til godsejere, præster, embedsmænd og højere godsfunktionærer.

1800-tallets forvaltning af arven fra 1700-tallet ved vi meget lidt om. For det danske samfund vendte krigsårene fra 1807 til 1814 op og ned på mange forhold, der hidtil havde været betragtet som uforanderlige; og Frederik VI.s Danmark var væsensforskelligt fra det samfund, oplysningstidens tilfredse og optimistiske borgerskab havde kendt. Hvad der før 1830'rne rørte sig i hovedstadens og købstædernes borgerskab, ved vi ikke meget om. Derimod ved vi, at der i 1830'rne begyndte at udkrystallisere sig en opinion imod enevælden som statsform og styreform. Fra 1834 blev bladet *Fædrelandet* de liberale kredses organ; fra 1836 gjorde de liberale sprogsagen i Slesvig til deres og blev *nationalliberale*; og i 1838 fejrede de nationalliberale halvtredsåret for stavnsbåndets ophævelse med at tage initiativ til dannelsen af en politisk alliance af borgere og bønder vendt imod enevælden.

Intet under, derfor, at Christian VIII året efter som den første enevoldskonge valgte et *dansk* valgsprog – og satte trumf på, med »Gud

og Fædrelandet«. I 1839 var Christian VIII.s kamp for enevælden og helstaten dømt til nederlag. Men hvor bærekraftigt var på længere sigt grundlaget for borgernes og bøndernes alliance mod enevælden? Havde de den samme nationale selvforståelse? Var bønderne blevet nationale? Og var borgerne bag alle de smukke talemåder blevet folkelige? I virkeligheden forvaltede 1800-tallets borgerskab en problemfyldt arv. I 1776 havde det ikke sejret totalt. Enevælden havde formået at opfange borgerskabets nationale selvforståelse og omformulere kærlighed til fædrelandet til kærlighed til *konge* og fædreland, ligesom den havde defineret fædrelandet som *helstaten*. Allerede i De rådgivende Stænderforsamlinger måtte de borgerlige politikere opleve, at bønderne ikke var til sinds at acceptere deres standsnivellerende og klasseneutraliserende fædrelandskærlighed og at fungere som de riges og dannedes protegéer. For gårdmandsklassen blev det nationale samlingsmærke den traditionelle kongetroskab, og ikke det nationalliberale borgerskabs arv fra oplysningstiden: Kærlighed til fædrelandet.